

О.В. Ілліна,
кандидат педагогічних наук, в.о. доцента
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ОСОБАМИ, ЗАСУДЖЕНИМИ ДО ПОКАРАНЬ, НЕ ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЗБАВЛЕННЯМ ВОЛІ, НА ТЕРИТОРІЯХ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД АВАРІЇ НА ЧАЕС

У статті розглянуто теоретичні аспекти організації профілактичної роботи з особами, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, розкрито наукові підходи до цієї проблеми, відображено результати досліджень соціальних причин правопорушень, висвітлено основні принципи організації служб праці на територіях, постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи.

Процеси переходу від тоталітаризму до плюралістичної демократії, які відбуваються в сучасній Україні, вимагають переосмислення ставлення до осіб, засуджених до різних видів покарань. Унаслідок каральної спрямованості кримінально-правової політики держави та відповідної їй судової практики Україна належить до світових лідерів за кількістю застосування каральних санкцій. Влада і суд пояснюють каральну спрямованість громадською думкою, зорієнтованою на жорстокіше ставлення до злочинців.

Дійсно, тіньова економіка, насильницька й організована злочинність, розповсюджена корупція тривожить людей, викликає внутрішню агресію до таких явищ. Однак Україна приєдналася до міжнародних документів про права людини і взяла на себе перед європейською спільнотою зобов'язання дотримуватися прав кожного свого громадянина. Особливої уваги потребує профілактична робота з засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Належна організація цієї роботи на засадах гуманізму сприятиме ефективному процесу ресоціалізації засуджених, особливо неповнолітніх.

Проблеми протиправної поведінки, механізми впливу різноманітних чинників на її формування та основи профілактичної роботи досліджувалися К. Бартолом, І.С. Коном, В.П. Лютим, Н.Ю. Максимовою, В.М. Оржеховською, Г.Г. Шиханцовим та іншими. Їх праці дозволяють зробити висновок, що протиправна поведінка є наслідком неспроможності або небажання окремої людини знайти дозволений юридичними нормами спосіб задоволення власних потреб.

Отже, причини протиправної поведінки полягають не в природній схильності окремих людей до такої поведінки, а в соціальних проблемах, які породжують складні життєві ситуації, при вирішенні яких людина порушує правові норми. Особистісні якості людини можуть ускладнювати процес прийняття адекватного рішення в складній ситуації, не давати можливості протистояти негативному впливу інших осіб.

В українському суспільстві тривають процеси подальшої соціальної диференціації, що створює оптимальні умови для поширення негативних явищ, які, у свою чергу, стають чинниками протиправної поведінки. На думку В.П. Лютого, серед соціальних чинників правопорушень можна виділити:

- загострення соціальних проблем (зниження рівня життя, проблеми зайнятості та працевлаштування, забезпечення житлом тощо);
- неефективну роботу соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного дозвілля;
- недосконале законодавство;
- недоліки в роботі правоохоронних органів;
- кризу системи народної освіти;
- низький рівень правової, педагогічної культури населення;
- криміналізацію культури;
- поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами;
- недостатній рівень соціального захисту населення;
- брак можливостей отримати соціально-психологічну допомогу тощо [1: 6].

На територіях, які постраждали від аварії на ЧАЕС, усі вказані чинники представлені у своєму крайньому критичному виді. Чорнобильська катастрофа мала не лише екологічні, економічні, технічні та медичні наслідки. Вона завдала величезного удару по психіці та соціально-культурних орієнтаціях постраждалого населення. Загальна чисельність людей, яких зачепила чорнобильська катастрофа, за даними демографів, становить на території колишнього СРСР близько 23-24 мільйонів. Тільки в Україні – понад 90 тисяч евакуйованих безпосередньо після аварії, 12 тисяч і далі мешкають у зоні обов'язкового відселення, 700 тисяч – у зоні добровільного відселення, більше тисячі нелегально проживають у 16 населених пунктах у зоні відчуження.

Вивчаючи соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, Ю. Саєнко опитав понад 10 тисяч потерпілих [2]. 40 % опитаних сприймають аварію як тяжке горе на все життя. Кожен другий потерпає від поганого настрою, загального тривожного стану. У населення постраждалих територій формується установка на всебічну державну опіку, хоча сподіваються на неї 10 %, а 56 % сподіваються на Божу допомогу. Парадокси соціально-психологічного стану потерпілого населення полягають в тому, що:

- з одного боку спостерігається незадоволення владою, а з іншого – цілковита особиста пасивність, орієнтація на довічну державну ренту як для себе, так і для своїх дітей;
- та частина потерпілих, котрі все ж таки сподіваються тільки на себе (38 %), не мають можливостей для реалізації своїх прагнень. В Україні немає механізмів, які б давали змогу більшості з тих людей утримувати себе і родину без допомоги держави.

Такі протиріччя породжують психологічну виправданість злочину. Людина, вчиняючи злочин, порушуючи законодавчі норми, виправдовує себе тим, що бере те, що їй повинні були дати, але не дали.

За даними, наведеними у матеріалах Всеукраїнського благодійного фонду "Правова ініціатива" [1], за роки незалежності в Україні було засуджено за кримінальні діяння понад 3 мільйони наших співгромадян, із них понад 1 мільйон до позбавлення волі (відсоток цієї міри покарань серед інших видів становив у 2003 році 30,3 % – це один з найвищих показників у світі; у 2004 році він дещо знизився – 26,5 %. Коефіцієнт судимості в Україні (кількість засуджених на 100 тисяч населення) залишається високим. У 2004 році він становив 433. Цей показник утричі вищий ніж у середньому по країнах Європи (для порівняння: в Туреччині – 89, Болгарії – 114, Словаччині – 138, Чехії – 169, Угорщині – 176, Румунії – 230, Молдові – 293; лідерство утримують Білорусь – 556 та Росія – 628).

Виходячи з вартості утримання одного засудженого – 120 гривень на місяць та терміни його ув'язнення (в середньому 5 років), – середня вартість утримання становить 7800 гривень. Це без видатків на оплату праці працівників установ, охорону, утримання матеріально-технічної бази та експлуатаційних витрат. У той же час матеріальні витрати суспільства на утримання одного ув'язненого в десятки разів менші за соціальні та моральні витрати. Ув'язненні, вирвані з соціального середовища, перебувають в умовах, які не сприяють їхній реабілітації, переживають важкі психічні потрясіння. Перебування протягом тривалого часу в умовах специфічної тюремної субкультури, в замкненому колі таких самих злочинців, як правило, деградованих у розумовому, моральному й правовому плані, формує в ув'язненого певні світоглядні позиції, які є першопричиною його подальшої антисоціальної поведінки та рецидивної злочинності.

Унаслідок перебування в ув'язненні засуджені частково втрачають трудові та професійні навички, оскільки на цей час більше половини з них не мають можливості в рамках кримінально-виконавчої системи отримати роботу. Перебування в умовах позбавлення волі суттєво ускладнює процес перевиховання засуджених, не дає їм можливості безболісно адаптуватися в суспільстві після звільнення. Отже, нагальною потребою є широке застосування альтернативних видів покарань (громадських робіт, виправних робіт, обмеження волі, арешту, штрафу). Зменшення кількості осіб, які позбавляються волі, досягається також за рахунок застосування судами статті 75 Кримінального кодексу, що передбачає можливість звільнення засудженої особи від відбування покарання з випробуванням.

Згідно з ч. 1 ст. 10 Закону України про Державну кримінально-виконавчу службу України, прийнятому 23.06.2005 року, саме на неї покладається обов'язок виконувати покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності, громадських робіт, виправних робіт та здійснювати контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.

Станом на квітень 2006 року на обліку в Кримінально-виконавчій інспекції в Житомирській області перебуває 4461 особа, засуджена до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, з них 220 – неповнолітні.

Працівники кримінально-виконавчої системи (а це – найчастіше фахівці з вищою юридичною освітою) при роботі із засудженими зазнають труднощів у знаходженні спільної мови, досягненні взаємопорозуміння з ними. Це викликає небажання осіб, які перебувають на обліку, спілкуватися з інспектором, виконувати його вимоги. Спостерігаються агресивні випадки у відношенні до інспектора, зухвала демонстративна поведінка засуджених, порушення порядку та умов відбування покарання, невиконання особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, обов'язків. Інспектори не в змозі допомогти засудженим у подоланні труднощів у взаємовідносинах із близькими їм людьми, у відносинах з працівниками навчальних закладів, підприємств, соціальних служб, іншими посадовими особами закладів де засуджені працюють і навчаються. Досить часто робота інспектора кримінально-виконавчої служби зводиться до контролю та фіксації фактів нових правопорушень, скоєних особами, які перебувають на обліку. Необхідною є соціально-педагогічна і соціально-психологічна робота, найактуальнішими напрямками, якої є психологічна корекція агресивної та конфліктної поведінки засуджених, розвиток комунікативних якостей особистості, формування свідомого ставлення до дисципліни, здорового способу життя, навичок самоконтролю.

Таку роботу в змозі організувати та провести на належному рівні лише спеціально підготовлені фахівці – соціальні педагоги та психологи. Потребує реформування сама кримінально-виконавча служба. Необхідним є створення на її основі служби пробації, яка б пропонувала альтернативні методи роботи з правопорушниками через створення можливості ефективного використання санкцій і заходів у громаді та забезпечення належної реакції на злочин [3].

Пробація як альтернативна ув'язненню санкція полягає у встановленні нагляду за злочинцем, котрий залишається в суспільстві, але судом на нього накладені певні зобов'язання й обмеження. Правила вимагають від нього відвідувати денні центри апробації, періодично зустрічатися з офіцером, брати участь у певних різновидах діяльності, передбачених положенням про апробацію, дотримуватися законослухняної поведінки [4: 21].

Залежно від складу злочину та характеристики особи суд може додатково встановити пробацію з обов'язковим проживанням у спеціальних гуртожитках, психіатричне лікування, а також лікування від алкоголізму й наркотичної залежності. Нагляд варіюється від інтенсивного до помірнього й мінімального. Здійснюють його як професійні офіцери апробації, так і волонтери та особи з оточення правопорушника.

Ця санкція має реабілітаційний характер. Мінімальний період апробації – шість місяців, максимальний – три роки. Суд зобов'язаний пояснити злочинцю мету пробації, отримати його згоду на виконання умов і ознайомити з наслідками їх порушення.

Особа, котра перебуває під пробацією, повинна проживати у вказаному офіцером пробації місці або у виправному гуртожитку апробації, бути під наглядом закріпленого офіцера апробації, утримуватися від будь-яких сумнівних дій, займатися продуктивною працею, підтримувати постійний контакт з офіцером апробації, інформувати його про всі зміни, що стосуються місця проживання та роботи.

Основні засоби ресоціалізації осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, є суспільно корисна праця, виховна робота, виконання порядку та умов відбування покарання, а також обов'язків установлених судом чи Службою апробації, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання. Щодо неповнолітніх забезпечується належний нагляд за їх поведінкою, навчанням, трудовою дисципліною та одержанням ними виробничої кваліфікації.

Основні цілі служби пробації – це захист суспільства від злочинності та сприяння співпраці між усіма організаціями, які беруть участь у процесі ресоціалізації, та в наданні підтримки правопорушникам протягом та після ув'язнення, що стає передумовою ефективного повернення правопорушників у суспільство і попередження рецидивізму.

Ері Блод та Марчіа В. Дж. Кран, учасники міжнародної правової програми Інституту відкритого суспільства в Будапешті (раніше відомого як Інститут конституційної і правової політики (COLPI)), та Антон М. Ван Кальмтоут, професор кримінального права і порівняльного кримінального права Тільбурзького університету (Нідерланди), досліджуючи пробацію та служби пробації в країнах – кандидатах у члени ЄС, виділили низку чільних завдань таких служб [5: 20-21]. Це:

- надавати органам судової влади та іншим структурам високоякісну інформацію (досудові звіти й доповіді про соціальне обстеження правопорушників) та оцінки з метою допомогти їм у призначенні покарання й виборі інших рішень;
- розробляти, організувати і здійснювати нагляд за санкціями та заходами у громаді, а також забезпечувати їх ефективне виконання;
- забезпечувати практичну, фінансову, соціальну й психологічну допомогу та опіку, а також проводити роботу з правопорушниками після звільнення на основі методів соціальної роботи на будь-якому етапі протягом контактування правопорушника з системою кримінального судочинства;
- забезпечувати й просувати розвиток схем виведення обвинувачуваних із судового переслідування;
- контроль і нагляд за правопорушниками, які перебувають під пробаційним наглядом; підкреслення особистої відповідальності клієнтів за вирішення їхніх особистих проблем;
- вживати відповідних заходів для того, щоб правопорушники не вкоренилися у своїх злочинних звичках у найширшому розумінні через зміцнення їхньої впевненості в собі та самодисципліни, а також через підсилення їхньої здатності діяти в соціальному контексті;
- робити свій внесок у безпеку суспільства через заохочення правопорушників ставати законослухняними членами суспільства, ефективний моніторинг і нагляд за правопорушниками з метою зменшення рівня повторної злочинності, а також способом розвитку тих навичок, які сприяють веденню позитивного способу життя та соціальній інтеграції/реінтеграції;
- виявляти й розвивати особисті риси клієнта і соціальні ресурси, які допоможуть йому успішно повернутися в суспільство й вести законослухняний спосіб життя завдяки створенню позитивної життєвої стратегії;
- підтримувати осіб, які перебувають під вартою, допомагати їм готуватися до звільнення; надавати допомогу правопорушникам після їх звільнення із в'язниці;
- співпрацювати з центрами соціальної реабілітації для правопорушників;
- привертати цікавість громадськості, залучати урядові й неурядові організації, комерційні структури й місцевих жителів до планування і менеджменту пробаційних проектів та установ із метою підсилення функціонування санкцій і заходів у громаді; надавати допомогу сім'ям правопорушників із метою підтримки й покращення сімейних стосунків правопорушників, а також зменшувати перешкоди соціальній інтеграції;
- організувати медіацію між правопорушником і потерпілим від злочину; здійснювати нагляд за виконанням вимог передання на поруки;
- захищати суспільство через ефективне розв'язання конфліктів і зменшення ризику, пов'язаного з кримінальним процесом.

Особи, які виконують пробаційну роботу в більшості країн переважно мають університетську освіту у сфері соціальної роботи, права, соціології, педагогіки, психології. Отже, постає потреба у кваліфікованих кадрах, які б були у змозі виконати поставлені перед ними завдання. Працівник служби пробації повинен поважати клієнтів, їх людську гідність, недоторканість приватного життя, поважати незалежність клієнта, виявляти неупередженість, відкритість і відповідальність.

Основні принципи діяльності служби апробації – добровільність, реалізм, помірність, вчасність та послідовність втручання, прозорість. Добровільність полягає в тому, що правопорушник сам вирішує, чи потрібна йому допомога, і добровільно звертається по неї. Реалізм передбачає встановлення реальних цілей спільно з клієнтом, виходячи з його конкретної ситуації, та підготовка його до конкретних труднощів, на які йому прийдеться нарадитися після відбуття санкції. Що стосується втручання, то воно повинне застосовувати лише мінімально необхідну кількість сили або примусу, забезпечувати ефективну реакцію на правопорушення та ефективну працю зі справою. Прозорість включає звітування перед відповідними органами, які беруть участь у процесі кримінального судочинства, про перебіг роботи з клієнтами, а також надання клієнтам правдивої

інформації про систему та обставини, в яких вони опинилися в результаті того, що вчинили злочин. Треба також забезпечувати активну участь клієнтів у виправленні наслідків злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: Методичні матеріали / За заг. ред. В.П. Лютого. – К.: Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, 2005. – 104 с.
2. Саєнко Ю. Соціально-психологічний слід Чорнобиля / Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень) / Відп. ред. В. Ворона, С. Головаха, Ю. Наєнко. – Харків: Фоліо, 1996. – 414 с.
3. Дік Вітфілд Вступ до служби апробації. Монографія. Видання 2-ге, перероб. та доповн. – К.: Атика, 2004. – 236 с.
4. Впровадження альтернативних видів кримінальних покарань в Україні: Посібник / За ред. Беци О.В. – К.: МП Леся, 2003. – 116 с.
5. Пробація та служби пробації в країнах – кандидатах у члени ЄС / За ред. Антона Ван Кальмтоута. Джерні Робертс, Сандри Віндінг. – К.: Атика, 2005. – 448 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.09. 2006 р.

Ильина О.В. Организация профилактической работы с лицами, осужденными к наказаниям, не связанным с лишением свободы, на территориях, пострадавших от аварии на ЧАЭС.

В статье рассматриваются теоретические аспекты организации профилактической работы с лицами, осужденными к наказаниям, не связанным с лишением свободы. Раскрыты научные подходы к данной проблеме. Отображены результаты исследования социальных причин правонарушений. Освещены основные принципы организации служб пробаации на территориях, пострадавших от аварии на ЧАЭС.

Illina O.V. The organization of preventive work with convicted persons, against whom administrative rather than penitentiary measures are taken, as conditioned by Chernobyl-derived peculiarities of the local population's psychological state.

The article deals with the theoretical aspects of preventive work organization with convicted persons, against whom administrative rather than penitentiary measures are taken. Considered also are the scientific approaches to the problem. Reflected are the investigation results of social causes of law infringements. The contents of the main principles of the probation services in the area which suffered from the Chernobyl disaster are featured.